

Κριτική ψυχολογία στη Λατινική Αμερική: Εξελίξεις με κατεύθυνση την κοινωνική αλλαγή*

Εισαγωγή

Υπάρχουν διάφοροι λόγοι που καθιστούν δύσκολη την παρουσίαση σε αυτό το κείμενο όλων των ποικίλων θεωρητικών, εμπειρικών και πρακτικών εξελίξεων στην κριτική ψυχολογία σε μια περιοχή τόσο μεγάλη και εσωτερικά διαφοροποιημένη όπως η Λατινική Αμερική. Αν και η περιφερειακή θέση της Λατινικής Αμερικής στο παρόν πλαίσιο της οικονομικής και πολιτισμικής παραγωγής έχει ασκήσει πίεση στην κατεύθυνση της αναταραγωγής των κυριαρχών βορειοαμερικανικών και ευρωπαϊκών μοντέλων. (η θέση) αυτή έχει, επίσης, μέσα από το βίωμα του επιστημονικού και βιομηχανικού ιμπεριαλισμού, διευκολύνει την ανάπτυξη μιας κριτικής προσέγγισης. Η Λατινική Αμερική έχει υποφέρει από τις συνέπειες της ψυχολογικής γνώσης και αυτό την καθιστά ικανή να κατανοεί και να αναγνωρίζει την κυριαρχία της βορειοαμερικανικής και ευρωκεντρικής γνώσης. Όντας στο περιθώριο της βιομηχανίας της οικονομικής, επιστημονικής και πολιτισμικής παραγωγής, η ανεμπόδιστη κυκλοφορία της λατινοαμερικανικής έρευνας στους κύκλους ακαδημαϊκής κυκλοφορίας ιδεών είναι περιορισμένη και, γι' αυτό, υπάρχουν πολλές σημαντικές κριτικές προσεγγίσεις που δεν καταφέρνουν να διαδοθούν παγκόσμια. Εάν το γεωγραφικό μέγεθος και η πολιτισμική και εθνοτική πολλαπλότητα προστεθούν στην ποικιλότητα και στη μη προσβασιμότητα της κριτικής παραγωγής, τότε γίνεται εύκολα αντιληπτή η αδυνατότητα μιας συνεκτικής αναταράστασης της λατινοαμερικανικής κριτικής ψυχολογίας.

Έχοντας απαλλάξει τον εαυτό μου από το καθήκον να παρουσιάσω έναν «χάρτη» της πολλαπλότητας των κριτικών προσεγγίσεων, αυτό το κείμενο εστιάζεται στα κριτικά ρεύματα που διαδόθηκαν στους λατινοαμερικανικούς ακαδημαϊκούς κύκλους, εκ των οποίων ορισμένα έχουν ευρεία διεθνή αναγνώριση. Η παρουσίαση αυτών των ρευμάτων θα βοηθήσει έναν νεοεισερχόμενο στη λατινοαμερικανική κριτική έρευνα να εφοδιαστεί με τις βασικές κατευθύνσεις για την κατανόηση των επιλογών και των αντιθέσεων που ανατίθοσται σε έναν τέτοιου είδους ακαδημαϊκό χώρο. Σε αυτό το ελλιπή και μεταβλητό «σύνολο κατευθύνσεων» το ταξίδι αρχίζει με τους τρόπους με τους οποίους γίνεται κατανοητή η κριτική ψυχολογία. Θα ακολουθήσει μια σύντομη και περιεκτική ξενάγηση στις σημαντικές

Η Marisela Montenegro Martinez είναι ψυχολόγος από τη Βενεζουέλα και αυτό τον καιρό διδάσκει και διεξάγει έρευνα στο Τμήμα Κοινωνικής Ψυχολογίας του Universitat Autònoma de Barcelona της Ισπανίας.

* Η μετάφραση έγινε από τον Σταύρο Ψαρονθάκη και τους επιμελητές του αφιερώματος.

θεωρήσεις, κατά την οποία θα δοθεί ιδιαίτερη προσοχή στην Ψυχολογία της Απελευθέρωσης, στην Κοινωνική Ψυχολογία και στην έρευνα σε ψυχολογικά ζητήματα που σχετίζονται με την παραβίαση ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Αυτή η πορεία θα ολοκληρωθεί με τη διατύπωση κάποιων ερωτημάτων σχετικά με τις ενδεχόμενες προοπτικές ανάπτυξης αλλά και παρακμής της λατινοαμερικάνικης κριτικής ψυχολογίας.

Κριτική θέση της (κοινωνικής) ψυχολογίας στη Λατινική Αμερική

Αρχικά μπορούμε να συμφωνήσουμε με τη θεώρηση της λατινοαμερικάνικης κριτικής ψυχολογίας ως εκείνο το σύνολο της ψυχολογικής γνώσης και εκείνων των πρακτικών που αναπτύχθηκαν εντός του γεωγραφικού χώρου και θέτουν υπό αμφισβήτηση τις αξιωματικές θέσεις της ευρωαμερικανικής αποικιακής ψυχολογίας, αντιμάχονται τις συνέπειες αυτών των αποικιακών πρακτικών και αναπτύσσουν εναλλακτικές και απελευθερωτικές μορφές δράσης. Καθώς δεν αισθάνομαί άνετα φορώντας τα εμπορικά μπλουζάκια με τις εικόνες των «Λατινοαμερικάνων Επαναστάτων», επιθυμώ να κρατήσω αποστάσεις από την εικόνα μιας στην ουσία της «επαναστατικής λατινοαμερικάνικης ψυχολογίας», αναγνωρίζοντας τις ασάφειες και τις «μιολύνσεις» που περιλαμβάνει κάθε παραγωγή ψυχολογικής γνώσης και πρακτικής. Η διαφορετικότητα που χαράζεται από τα όρια του ζητήματος ποποθετεί το κριτικό τόμα αυτού του κειμένου στον αποικιακό άξονα, αλλά μπορούν να αναπτυχθούν και πολλά άλλα νήματα, όπως οι μορφές γνώσεις των ιθαγενών, η θεσμοθέτηση των κριτικών προσεγγίσεων τοπικά, ή η μεταποιητική ανάλυση της σχέσης ανάμεσα στην αφρικανική και τη λατινοαμερικάνικη ψυχολογική γνώση.

Μια πρώτη σχηματική προσέγγιση στην κριτική ψυχολογία θα μπορούσε να τονίσει την απόστασή της από την «κυρίαρχη» ψυχολογία. Σύμφωνα με τους Montero & Fernández (2003b), για παράδειγμα, η κριτική ψυχολογία θα μπορούσε να χαρακτηριστεί από το ότι αναπτύσσει εναλλακτικές ψυχολογικές θεωρίες, πρακτικές και πολιτικές που θα μετασχηματίσουν την κοινωνική και την ακαδημαϊκή πραγματικότητα. Μια κριτική ψυχολογία:

«... βοηθά στην υπονόμευση/ανατροπή του τρόπου με τον οποίο βλέπουμε τα πράγματα. Παρουσιάζοντας διαφορετικές απόψεις και αποδομώντας τα αντικείμενα που βρίσκονται στον κόσμο μας, αποκαλύπτει διαφορετικές προοπτικές, διευρύνει τον τρόπο με τον οποίο κατανούμε τα πράγματα, ώστε να επιτρέπονται νέες εμμηνείς, και παρουσιάζει άλλες πλευρές των γεγονότων και των πραγμάτων. Μας απεκδύει από τα συνήθη εργαλεία μας και μας παρακινεί να δημιουργήσουμε νέα». (Montero & Fernández 2003a, 7)

Η απογύμνωση της κυρίαρχης ψυχολογίας πραγματοποιείται παράλληλα με την ανάπτυξη κριτικών τρόπων κατανόησης της ψυχολογικής έρευνας και της επαγγελματικής πρακτικής, πολιτικών αξιώσεων σχετικά με τη μορφή με την οποία παράγονται εντός της κοινωνίας η γνώση και η παρέμβαση, καθώς και η ανάπτυξη μιας ισχυρής κριτικής σχετικά με τις μορφές κοινωνικού ελέγχου που παράγονται από την παραδοσιακή ψυχολογική πρακτική (Cortea & Figueroa & López 1994). Μια επιφανειακή ανάγνωση της έννοιας του «κυρίαρχου ρεύματος» θα εξίσωνε τη λατινοαμερικάνικη και την αγγλοαμερικάνικη κριτι-

κή ψυχολογία, που θα μπορούσαν να περιχωραφούν με τους παρακάτω χαρακτηρισμούς: κοινωνική καταλληλότητα και συνάφεια της έρεινας, διεπιστημονική προοπτική, προσήλωση στην επιστημονική δράση με προγράμματα ψευδαφέτησης και κοινωνικού μετασχηματισμού, και μια ευαισθησία για νέα οράματα, παραγόμενα από άλλους δρώντες φορείς της κοινωνικής ζωής, όπως, για παράδειγμα, τα κοινωνικά κινήματα (Iñiguez 2003).

Παρ' όλ' αυτά, η τοποθέτηση του ζητήματος στον αποικιακό άξονα φέρνει στην επιφανεία τις διάφορες συνδηλώσεις που αποκτά η λέξη «κυριαρχού ψεύμα» και στις δύο γεωγραφικές περιοχές. Μαζί με τον αγώνα για την αποδόμηση του κυριαρχού σχήματος εξουσίας/γνώσης επίσης, ως επείγοντα και πιεστική για τη λατινοαμερικάνικη κριτική παραγγή, και η αντίδραση στα εκτεταμένα κοινωνικά προβλήματα που προέκυψαν από την αποικιακή κυριαρχία. Όπως επιχειρηματολογεί ο Piper (2003), σε αυτή τη γεωγραφική περιοχή αναπτύχθηκαν κριτικές του κυριαρχού επιστημονικού ψεύματος, το οποίο κατηγορήθηκε ότι αποτυγχάνει να ανταποκριθεί στις ανάγκες της πλειοψηφίας και ότι αναπτύχθηκε σε κοινωνικά πλαίσια διαφορετικά από την πραγματικότητα που βιώνεται στη Λατινική Αμερική. Αυτές οι εξελίξεις που πραγματοποιήθηκαν στο εξωτερικό –ειδικά στα κέντρα παραγωγής επιστημονικής γνώσης, όπως οι H.P.A. και η Ευρώπη– δεν πρόσφεραν μια ξεκάθαρη απάντηση στα διάφορα κοινωνικά προβλήματα της Λατινικής Αμερικής. Εξαιτίας αυτών των τάσεων αρθρώνεται μια μορφή ψυχολογίας αφοσιωμένης στις κοινωνικές και πολιτικές διαδικασίες, μέσα στις οποίες αναπτύσσεται και η ίδια. Η αφοσίωση αυτή της κριτικής ψυχολογίας στη Λατινική Αμερική εκφράζεται κυρίως απέναντι στα θύματα της αδικίας, σ' όσους υποφέροιν και όσους έχοιν περιθωριοποιηθεί τόσο από την κοινωνία όσο και από την επιστήμη.

Ετσι, το βασικό χαρακτηριστικό της κριτικής ψυχολογίας στη Λατινική Αμερική είναι η συμβολή της στην απελευθέρωση των ανθρώπων και στον αγώνα –εκτιμώντας ότι οι ακαδημαϊκοί και οι επαγγελματίες αποτελούν κοινωνικούς φορείς μέσα σε συγκεκριμένες κοινωνίες– επί των επιτακτικών κοινωνικών προβλημάτων των κοινωνιών αυτών. Όπως είναι, μεταξύ άλλων, ο πόλεμος, η καταστολή, η περιθωριοποίηση, η φτώχεια, η κυριαρχία. Έχοντας αυτά τα κίνητρα, η ψυχολογία θα πρέπει να απελευθερώσει τον εαυτό της από τη διανοητική εξάρτηση και την κοινωνική υποταγή της στις μεθόδους του θετικιστικού «Παραδείγματος», οι οποίες σχετίζονται με μια αποικιακή προοπτική για τη γνώση και την επιστημονική δραστηριότητα (Martínez Baró 1987).

«Οι εναλλακτικές προσεγγίσεις περιλαμβάνοντι την προσήλωση στην κοινωνική πραγματικότητα, την ανάγκη συνένωσης θεωρίας και πράξης, τη θεώρηση των ερειπητή ως ενεργού φορέα αλλαγής, την ανάπτυξη κοινωνικής συνειδήσης και την αναγνώριση του ιστορικού και πολιτισμικού χαρακτήρα των κοινωνιών φαινομένων». (Piper 2003, 129)

Μερικά σημεία που έχουν προσδιοριστεί από διάφορους σιγηραφείς ως χαρακτηριστικά των προσεγγίσεων της κριτικής ψυχολογίας στη Λατινική Αμερική είναι τα εξής:

- Έρευνα για τον κοινωνικό μετασχηματισμό και τη ψευδαφέτηση του πλέον περιθωριοποιημένου πληθυσμού.
- Κοινωνική καταλληλότητα και συνάφεια της έρεινας και των παρεμβάσεων που σχετίζονται με τα πλέον επιτακτικά κοινωνικά προβλήματα των συγκεκριμένων κοινωνιών.

- Εξέχουνσα πολιτική κινητοποίηση στο επίπεδο της θεωρητικής και επαγγελματικής πράξης. Αυτό, επίσης, σηματοδοτεί την άρνηση της ακαδημαϊκής και επαγγελματικής ουδετερότητας.
- Κριτική της θετικιστικής-πειραματικής προσέγγισης της κοινωνικής πραγματικότητας και, επίσης, των ατομικιστικών προσεγγίσεων των ψυχολογικών και κοινωνιοψυχολογικών φαινομένων.
- Αναζήτηση μιας παραγωγής γνώσης από την ίδια την περιοχή και για την ίδια, συναρθρωμένη με τις διάφορες παραγωγές κριτικής ψυχολογίας ανά τον κόσμο.
- Αμφισβήτηση της αντιπαράθεσης υποκειμένου και αντικειμένου της γνώσης. Ως συνέπεια αυτού δίδεται έμφαση στη συμμετοχή των ίδιων υποκειμένων στην επίλυση των προβλημάτων τους και στην ανάπτυξη μιας διαλογικής οπτικής μεταξύ ερευνητών ή επαγγελματιών και ανθρώπων από τις κοινότητες.
- Οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται ως κοινωνικά δρώντα υποκείμενα, που διαμορφώνουν και πραγματοποιούν τη δική τους ζωή και που είναι ικανά να αναλάβουν το μετασχηματισμό του περιβάλλοντος στο οποίο ζουν.

Αυτά τα γαραχτηριστικά έχουν προέλθει από ένα ευρύ φάσμα θεωρητικής και πρακτικής παραγωγής, χορηγούμενων τας διαφορετικές μεθοδολογίες όπως εκπαίδευση του πληθυσμού, κοινωνική και πολιτική ενημέρωση, συγκρότηση ομάδων κοινωνικής υποστήριξης, ομάδες εργασίας με στόχο την υποστήριξη στην εύρεση εργασίας, προσωπική ανάπτυξη ή ολοκληρωμένη προσέγγιση στην υγεία, ομάδες αυτοβοήθειας για κακοποιημένες γυναίκες, τους εξαρτημένους από ουσίες και τις οικογένειές τους καθώς και τους χρόνια πάσχοντες, ατομική, οικογενειακή ή οιαδική θεραπεία σε περιοχές ακραίας φτώχειας, συμμετοχική παρέμβαση και διαδικασίες ενδυνάμωσης (Piper 2003).

Εξαιτίας της δισκολίας σύνοψης αυτού του φάσματος εξελίξεων σε όλη τη Λατινική Αμερική, επέλεξα να παρουσιάσω, παραδειγματικά, κάποιες από αυτές τις προσεγγίσεις μέσα από μια σύντομη περιγραφή αυτών που είναι ευρέως αναγνωρισμένες και εμπεριέχουν αναστοχασμό σχετικά με τις τοπικές συνθήκες κατατίσης και το μετασχηματισμό τους. Αυτές οι εξελίξεις, όπως προαναφέρθηκε, εμφανίζονται από τους λατινοαμερικάνους πανεπιστημιακούς και επαγγελματίες ως μια απότελσα να δοθεί απάντηση στα ζωτικά κοινωνικά προβλήματα και στις συνέπειες της θετικιστικής-πειραματικής κληρονομιάς.

Ψυχολογία της Απελευθέρωσης

«Η Ψυχολογία της Απελευθέρωσης αναπτύχθηκε ως ένας προσανατολισμός της ψυχολογικής πρακτικής και σκέψης, ως ένας τρόπος να ασκεί κανείς τη ψυχολογία γενικά, αν και συγκεχριμένοι κλάδοι (η κοινοτική, η εκπαιδευτική, η υγείας και η πολιτική) υπήρξαν ιδιαίτερα δραστηριοί στην υιοθέτηση, προαγωγή και ανάπτυξη της απελευθερωτικής προσέγγισης». (Montero 2003, 63)

Η «Ψυχολογία της Απελευθέρωσης», ως προσανατολισμός της ψυχολογικής πρακτικής, της οποίας ο πλέον σημαντικός εκφραστής ήταν ο Ignacio Martín-Baró έθεσε τις βάσεις μιας πολιτικής επιλογής απελευθέρωσης για τους φτωχούς και περιθωριοποιημένους

στις λατινοαμερικάνικες κοινωνίες – ειδικά στην Κεντρική Αμερική, όπου οι διαδικασίες του πολέμου επηρέασαν ένα ειρηνικό φάσμα του πληθυσμού από αστικές και αγροτικές περιοχές, αλλά και σε άλλες χώρες της περιοχής.

Η κεντρική ιδέα που αναπτύσσεται από την «Ψυχολογία της Απελειθέρωσης» είναι ότι η ψυχολογική πρακτική θα έπρεπε να εργάζεται με κατεύθυνση την ισότητα μεταξύ των ανθρώπων και τους κοινωνικούς μετασχηματισμούς που απαιτούνται για την επίτευξη αυτής της ισότητας και την εξάλειψη των κατατιεστικών σχέσεων. Βασίζεται στη θεωρητική και πρακτική εξέταση των σχέσεων κυριαρχίας και στην ανάρχη δραστηριοποίησης εναντίον τους.

Ακολουθώντας τον Τεο (1998), η έννοια της απελειθέρωσης στο λόγο της κριτικής ψυχολογίας ενσωματώνει την ιδέα ότι αυτά από τα οποία οι άνθρωποι υποφέρουν σχετίζονται με τη συγκεκριμένη θέση των ανθρώπων στην κοινωνία σε σχέση με το στάτους κρίση – μια σαφώς μαρξιστική προσέγγιση. Αυτή η προσέγγιση παραπέμπει σε μια κατανόηση του υποκειμένου ως ενεργού φορέα των δυνατοτήτων απελειθέρωσης του σε σχέση με την εξουσία και, γι' αυτόν το λόγο, ως ικανού να αναπτύξει μια χειραφετημένη υποκειμενικότητα, ενσυνείδητη αυτών των δυνατοτήτων. Υπολογίζοντας αυτό, η ανάπτυξη της συνείδησης, η συνειδητοποίηση (conscientization), συγχροτεί τον πρωτεύοντα ορίζοντα για την προτεινόμενη πρακτική πραγματίσης. Η υποβοήθηση των ανθρώπων να αποκτήσουν μια κριτική γνώση για τον εαυτό τους και την πραγματικότητά τους θα συνεβαλέ ώστε να δοθεί φωνή σε εκείνους που έχουν φιμωθεί από τις σχέσεις κυριαρχίας, και στην ενίσχυση των κοινοτικών διαδικασιών κοινωνικού μετασχηματισμού. Αυτό θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί μέσα από τη συμμετοχή των ίδιων των ανθρώπων στο μετασχηματισμό της ζωής τους και την κατάκτηση μορφών κοινωνικής οργάνωσης και δράσης στην κατεύθυνση της αλλαγής της πραγματικότητάς τους. Εποι, οι παρεμβάσεις πρέπει να συνέπτοινται

«όχι στη βάση του εφωτήματος “που”, αλλά στη βάση του εφωτήματος “με ποιους”· όχι τόσο βάσει του “πώς” γίνεται κατι, αλλά του “προς οφέλος ποιων”, και γι' αυτό, όχι τόσο βάσει του “είδους της δραστηριότητας” (χλινική, αναπτυξιακή, βιομηχανική, κοινωνική ή άλλη), αλλά βάσει του εφωτήματος “ποιες είναι οι συγκεκριμένες ιστορικές συνέπειες” τις οποίες η εν λόγω δραστηριότητα παράγει». (Martín-Baró 1998, 175)

Πέρα από αυτές τις γενικές αρχές, η κριτική ψυχολογία στη Λατινική Αμερική έχει αναπτύξει θεωρητικές εξηγήσεις και συγκεκριμένες παρεμβάσεις σε ψυχοκοινωνικά φαινόμενα, όπως, μεταξύ άλλων, την εκμετάλλευση, τα βασανιστήρια, την πόλωση, τις στρατιωτικές παρεμβάσεις, το θεσμοποιημένο ψεύδος, τον πόλεμο – παράγοντας γνώση σε θέματα τα οποία σπάνια μελετώνται εντός της κυριαρχησης ευρωαμερικανικής ψυχολογίας. Το κύριο χαρακτηριστικό του τρόπου κατανόησης αυτών των φαινομένων από τη Λατινική Αμερική είναι ότι έχει εστιάσει στη μελέτη του πώς συγκεκριμένα κοινωνικά και πολιτικά συστήματα αναπτύσσονται και συντηρούν βία και πώς επιδρά αυτή σε συγκεκριμένους ανθρώπους οι οποίοι εμπλέκονται σε αυτές τις διαδικασίες, ενσαρκώντας συγκεκριμένες κοινωνικές σχέσεις. Σε αυτό το πεδίο, συμβιβαστική πολιτική λύση για τον κοινωνικό ψυχολόγο συνιστά η καταγγελία των καταστάσεων αδικίας, των διαδικασιών κυριαρχίας, του πολέμου και της βίας, που υφίσταται ειδικά ο περιθωριοποιημένος πληθυσμός, και η συνεργασία με αυτούς τους ανθρώπους στην κατεύθυνση της χειραφέτησής τους.

Ένα παράδειγμα μιας τέτοιας επεξεργασίας μπορεί να βρεθεί στην έννοια της τραυματικής εμπειρίας (trauma). Η λατινοαμερικανική Ψυχολογία της Απελευθέρωσης, ιδιαίτερα μέσα από το έργο του Martín-Baró (1990) –αλλά και μετά το θάνατό του (Berinstain & Riera 1993; Becker 1994; Dobles 1997)– έχει διατυπώσει σημαντική χριτική στην αντίληψη της τραυματικής εμπειρίας από το κυρίαρχο ψεύμα, όπως αυτή οφέται από την Αμερικανική Ψυχιατρική Ένωση (American Psychiatric Association) στο DSM III-R, δηλαδή ως ένα απρόβλεπτο, αναπόφευκτο και ατομικό φαινόμενο. Η χριτική θέση από τη Λατινική Αμερική αποκάλυψε το γεγονός ότι αυτός ο ορισμός είναι άχρηστος για την περίπτωση ανθρώπων που υφίστανται εμπόλεμες καταστάσεις, όπου οι στρατιωτικές παρεμβάσεις δεν μπορούν να οριστούν ως απρόβλεπτες ή αναπόφευκτες και όπου οι άνθρωποι αντιδρούν σε συγκεκριμένες βίαιες επιχειρήσεις στο πλαίσιο συγκεκριμένων συγκρούσεων. Επιπλέον, αν τις τραυματικές καταστάσεις σε αυτό το πλαίσιο τις υφίστανται συγκεκριμένοι άνθρωποι, η απόδοση ατομικού χαρακτήρα στην τραυματική εμπειρία απορροσανατολίζει από την κατανόηση του φαινομένου ως κοινωνικής και πολιτικής διαδικασίας. Γι' αυτόν το λόγο αναπτύχθηκε η έννοια της ψυχοκοινωνικής τραυματικής εμπειρίας (psicosocial trauma), η οποία νοείται ως μια διαλεκτική διαδικασία λόγω του ιστορικού και σχεσιακού χαρακτήρα της και προσδιορίζεται μέσα από ένα πλαίσιο κοινωνικών και κατατεστικών σχέσεων που απορρέουν από αγώνες μεταξύ συγκεκριμένων συμφερόντων σε συγκεκριμένα κοινωνικά πλαισια. Γι' αυτό και η κατανόηση της ψυχοκοινωνικής τραυματικής εμπειρίας εδράζεται στην ίδια τη συγκρότηση και την αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων, οι οποίες αποτελούν τη βάση των πολιτικών συγκρούσεων που δημιουργούν τις βίαιες καταστάσεις.

Το έργο της κοινωνικής παρέμβασης για την αντιμετώπιση βίαιων καταστάσεων συνυπολόγισε τον τρόπο κατανόησης της ψυχοκοινωνικής τραυματικής εμπειρίας – εκκινώντας από τον πολιτικό και κοινωνικό χαρακτήρα της. Το εν λόγω έργο απέχει από την πρόταση παρεμβάσεων που αντιλαμβάνονται τα συμπτώματα και τις διαταραχές ως ατομικά φαινόμενα, τα οποία θα πρέπει να αντιμετωπιστούν ως τέτοια από την κλινική μέριμνα, και έχει αναπτύξει διαφορετικά εργαλεία για την αντιμετώπιση των τραυματικών επιπτώσεων αυτής της βίας στους ανθρώπους και τις κοινότητες.

Το βασικό σημείο σε αυτού του είδους την κοινωνική αποστολή αποτελεί η συλλογική και κοινοτική εργασία, κατά την οποία αναπτύσσονται διαφορετικές στρατηγικές ώστε να επιτευχθούν διαδικασίες συμμετοχής στα συναισθήματα και τα βάσανα των άλλων με στόχο την επεξεργασία των τραυματικών καταστάσεων, την αντιμετώπιση του φόβου, την ανάκτηση της ιστορικής μνήμης των κοινοτήτων, την αναδόμηση της κοινωνικής ταυτότητας η οποία βάλλεται από τις συγκρουσιακές καταστάσεις, κ.ο.κ. Η κοινοτική εργασία, επίσης, αναπτύσσεται ως συλλογική και πολιτική δράση στα συγκρουσιακά πλαίσια, όπου υπάρχουν βίαιες καταστάσεις και δρομολογούνται ψυχοκοινωνικές διαδικασίες, ώστε να διερευνηθεί η κοινωνική δικαιοιστή και να αναδομηθούν οι κοινοτικές σχέσεις, που αποδιναμώθηκαν μέσα από τις εμπόλεμες και τις καταστάσεις βίας. Αυτές οι διαδικασίες επιτυγχάνονται μέσα από εργασία πάνω στην ομάδα και νοούνται ως μορφές συλλογικής αποϊδεολογικοποίησης της καθημερινής εμπειρίας και ως δράσεις που προάγουν την ενίσχυση των κοινοτήτων (Dobles 1997). Μέσα σε αυτού του είδους την κοινοτική εργασία, οι πολιτικές δράσεις πραγματοποιούνται μέσα από τη σύζευξη με διάφορες πρωτοβουλίες και κοινωνι-

κούς φορείς, όπως μη κυβερνητικές οργανώσεις, επιτροπές ανθρωπίνων δικαιωμάτων, οικολογικές ομάδες, φοιτητικά κινήματα κ.ά. – προκειμένου να ενισχυθούν οι διαδικασίες του αγώνα εναντίον των καταπιεστικών σχέσεων ως χαρακτηριστικού της βίας μέσα σε κοινωνικά συστήματα.

Σε αυτό το πλαίσιο η κριτική προσήλωση των κοινωνικών ψυχολόγων κατανοείται ως μία επιλογή για τις λαϊκές πλειοψηφίες, οι οποίες έχουν υποστεί τα μεγαλύτερα επίπεδα βίας και καταπάτησης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Αυτό το έργο παράγει ένα ευρύ φάσμα τρόπων αντιμετώπισης τραυματικών εμπειριών οι οποίοι βασίζονται στην κατανόηση τους ως κοινωνικών και πολιτικών φαινομένων, αναδεικνύοντας τις δυνατότητες κοινοτικής και συλλογικής δράσης. Όπως λέει ο Martín-Baró,

«ο ψυχολόγος είναι μέρος μιας κοινωνίας και η γνώση και η δραστηριότητά του διαμορφύνονται και αναφέρονται στο ιστορικό του πλαίσιο ... Αρμοδιότητα του κοινωνικού ψυχολόγου είναι να αποκαλύπτει τον ιδεολογικό Λόγο που συσκοτίζει και νομιμοποιεί δικαιολόγει τη βία, να φανερώνει τα ταξικά συμφέροντα που παγιώνονται την κοινωνική ανισότητα και τις στάσεις διάκρισης, να ρίχνει φως στους μηχανισμούς και τις εκλογικές μέσα από τις οποίες η καταπίεση και η καταστολή νομιμοποιούνται και διαιωνίζονται». (Martín-Baró 1982, 108)

Συνοπτικά, το είδος των θεωρητικών και πρακτικών αρχών που προτείνονται από την «Ψυχολογία της Απελευθέρωσης» της Λατινικής Αμερικής θεωρείται κριτικό διότι είναι σαφώς προσήλωμένες στις κυριαρχούμενες τάξεις και προτείνουν τη ριζοσπαστική κοινωνική αλλαγή. Αυτές οι αρχές έχουν επηρεάσει διάφορες εξελίξεις στη Λατινική Αμερική, όπως την προσέγγιση που ακολουθεί.

Η Κοινοτική Ψυχολογία και η Συμμετοχική Έρευνα Δράσης

Η Κοινοτική Ψυχολογία είναι ένα από τα πεδία με τη μεγαλύτερη θεωρητική και ερευνητική παραγωγή στην περιοχή. Πολλοί συγγραφείς σε όλες σχεδόν τις χώρες της περιοχής έχουν συμβάλει στην ανάπτυξη αυτής της σφαιράς κριτικής έρευνας και πρακτικής. Σχετίζεται με την «Ψυχολογία της Απελευθέρωσης», καθώς και με άλλες προσεγγίσεις, στην κοινωνιολογία –τη μαχητική κοινωνιολογία (Fals Borda 1959)–, στην παιδαγωγική –τη λαϊκή εκπαίδευση (Freire 1970)–, επειδή, όπως και αυτές οι προσεγγίσεις, επιλέγει πολιτικά μια επαγγελματική στάση στραμμένη στους πλέον εξαθλιωμένους τομείς της κοινωνίας.

Το 1984 η Maritza Montero έδωσε έναν ορισμό της Κοινοτικής Ψυχολογίας που έχει γίνει ευρέως αποδεκτός:

«Η Κοινοτική Ψυχολογία είναι ο κλάδος της ψυχολογίας αντικείμενο του οποίου είναι η μελέτη των ψυχοκοινωνικών παραγόντων που επιτρέπουν την ανάπτυξη, ενθαρρύνοντας διατηρούντας τον έλεγχο και την εξουσία την οποία τα άτομα μπορούν να ασκήσουν πάνω στο ατομικό και κοινωνικό τους περιβάλλον, προκειμένου να επιλύσουν τα προβλήματά τους και να επιφέρουν αλλαγές σε αυτά τα πλαίσια και στην κοινωνική δομή». (Montero 1984, 390)

Ετσι, ο πρωτεύων στόχος αυτού του είδους ψυχολογίας είναι η διευκόλυνση κοινωνιών αλλαγών με εργαλεία τη συνειδητοποίηση και τη συμμετοχή όλων των ανθρώπων που εμπλέκονται στις κοινωνικές διαδικασίες, επιτυγχάνοντας μια σύνθεση της κοινής γνώσης στη θεωρία και την πράξη. Οι κοινές αξίες που εξινητηρεύονται αυτόν το σκοπό, σύμφωνα με τον Serrano-García (2002), είναι η προσήλωση στα μη προνομιούχα τμήματα της κοινωνίας και στη δίκαιη επίλυση των κοινωνικών προβλημάτων τους· η αντίληψη ότι οι κοινότητες έχουν τους πόρους και τις δυνατότητες ώστε να αναγνωρίζουν τις ανάγκες και τα προβλήματά τους και να τα επιλύουν· η ροπή για μετασχηματισμούς που δημιουργούνται στη βάση οριζόντιων σχέσεων εξουσίας και από ένα συναίσθημα αλληλεγγύης, υπευθυνότητας και συμμετοχής των ατόμων στις κοινότητές τους· ο σεβασμός για την κοινή γνώση και, ταυτόχρονα, η αμφισβήτηση του ρόλου του ειδικού στον οποίο έχει τοποθετηθεί ο ψυχολόγος.

Υπάρχει ως ένα βαθμό συμφωνία όσον αφορά τα κύρια χαρακτηριστικά αυτού του είδους κριτικής ψυχολογίας (Serrano – García 1989· Montero 1994· Freitas 1996· Lane 1996· Quintal de Freitas 1996· Wiesenfeld 1998):

- Έμφαση στον κοινωνικό μετασχηματισμό μέσα από διαδικασίες αναστοχασμού-δράσης.
- Κατανόηση του ότι τα κοινωνικά προβλήματα προκαλούνται από τις ανισότητες στην κοινωνική δομή.
- Χρήση θεωριών για την ιδεολογία, την αλλοτρίωση και την εξουσία μεταξύ άλλων ψυχοκοινωνικών εργαλείων για τη θεώρηση και την παρέμβαση.
- Κοινωνικός κονστρουξιονισμός, ο οποίος παραπέμπει στο ότι η γνώση παράγεται μέσα από την κοινωνική συνδιαλλαγή και ότι είναι απαραίτητη η προσήλωση στην ανάπτυξη μοντέλων και μεθοδολογιών που να επιτέλουν την ελεύθερη έκφραση των διαφόρων τρόπων κατανόησης της κοινωνικής πραγματικότητας.
- Κριτική αντιμετώπιση της σχέσης παραγωγής θεωρίας και εφαρμογών. Προϋποτίθεται ότι η γνώση παράγεται με την αλληλεπίδραση ανάμεσα στον ερευνητή και τους ανθρώπους μέσα από μια οριζόντια σχέση.
- Η ανυπαρξία ουδετερότητας από πλευράς ερευνητή ή επαγγελματία. Γι' αυτόν το λόγο ο προερχόμενος από έξω φορέας (ερευνητής, επαγγελματίας) πρέπει να καθιστά ρητή τη δέσμευσή του προς τις κοινότητες.

Όλα αυτά έχουν γίνει αντικείμενο επεξεργασίας μέσα από θεωρητικό στοχασμό και πρακτικές παρεμβάσεις και έχουν προαγάγει εκτεταμένες συζητήσεις. Μερικά από τα επίκαιρα κύρια ζητήματα που συζητιούνται έντονα και συνοψίζονται από τον Montero (1992) σχετικά με τη σφρίδα της Κοινωνικής Ψυχολογίας είναι έντονες συζητήσεις σχετικά: με τις παραδειγματικές αρχές για το πώς θα ασκείται η Κοινωνική Ψυχολογία στο πλαίσιο της επιστήμης (Sawaia 1998· Montero 1999· Sánchez 2001); σχετικά με το αντικείμενο της γνώσης, το υποκείμενο της γνώσης και τους τρόπους παραγωγής της γνώσης (Wiesenfeld 1998· Montenegro 2002b); συζητήσεις για την έννοια της κοινότητας και την αίσθηση της κοινότητας (García, Giuliani & Wiesenfeld 1994· Palli 2003); την έννοια της συμμετοχής, τον ορισμό της, τις επιδράσεις της, τις δυνατότητες και τους περιορισμούς της (Sánchez 2000); το ρόλο των συναισθημάτων στην κοινωνική εργασία (León & Montenegro 1998· Sawaia 2003); την έννοια της ενδυνάμωσης, την εννοιολογική διατύπωση και τους τρόπους επίτευξης εν-

δυναμωτικών διαδικασιών (Musito 2002): την προσέγγιση της εξουσίας μέσα από κοινοτικές διαδικασίες (Serrano-García & López 1994); τις πολιτικές συνέπειες της ψυχοκοινωνικής κοινοτικής εργασίας (Montero 1998); τους τρόπους άσκησης ψυχοκοινωνικής κοινοτικής εργασίας, και, γενικά, ο ρόλος των κοινοτικών ψυχολόγων (Quintal de Freitas 1994); τον απελευθερωτικό χαρακτήρα των συμμετοχικών προσεγγίσεων και τη σχεσιακότητα (relatedness) στην Κοινοτική Ψυχολογία (Montero 2003).

Η προτιμώμενη μεθοδολογία που αναπτύχθηκε στην Κοινοτική Ψυχολογία είναι η Συμμετοχική Έρευνα Δράση (Participatory Action Research). Προσδιορίστηκε ως ένα σύνολο αρχών και πρακτικών εργαλείων για την επίτευξη συνδυασμένης δουλειάς μεταξύ των επαγγελματιών και των μελών των κοινοτήτων για την επίλυση των προβλημάτων των ανθρώπων μέσα από οργανωμένη και συνειδητή κινητοποίηση με στόχο το μετασχηματισμό των συνθηκών ζωής και των σχέσεων εξουσίας που ενυπάρχουν στην κοινωνική δομή. Όπως δηλώνουν οι Gabartón & Hernández, η Συμμετοχική Έρευνα Δράση:

«Συνενώνει ερευνητές (επαγγελματίες και μέλη των κοινοτήτων) σε μια συλλογική διαδικασία παραγωγής και αναπαραγωγής της γνώσης, απαραίτητης για τον κοινωνικό μετασχηματισμό. Είναι, επίσης, ένα αναδιόμενο Παράδειγμα κοιτικής κοινωνικής επιστήμης, το οποίο στηρίζεται σε δική του επιστημολογική και μεθοδολογική βάση. Αποτελεί ένα πολιτικό κίνητρο λατινοαμερικάνων διανοούμενων, αλληλέγγυων με τους σκοπούς των λαϊκών ομάδων και των καταπεσμένων πλειοψηφιών στον αγώνα τους για μεταβολή των ασύμμετρων και καταπεστικών σχέσεων εξουσίας μεταξύ ηγεμονικών και υποταγμένων κοινωνικών υποκειμένων. Είναι μια πολλαπλή διαδικασία έρευνας, εκταίδευσης και δράσης». (Gabartón & Hernández 1994, 5)

Τα κύρια νήματα αυτής της μεθοδολογίας εντοπίζονται σε τρεις ουσιαστικές θεματικές: μετασχηματιστική δράση ως τρόπος επίτευξης κοινωνικής αλλαγής, με αφετηρία την προσέγγιση που εξετάζει την κοινωνία ως συνάρθρωση κοινωνικών συγκρούσεων, την παραγωγή γνώσης που συνθέτει και προχύπτει από τη συνεργασία επιστημονικής και κοινής γνώσης, και τη συμμετοχή των θιγόμενων ανθρώπων σε έναν διαφράγματος με τους φορείς παρέμβασης στην κατεύθυνση της μεταβολής συγκεκριμένων κοινωνικών σχέσεων και πραγματικοτήτων.

Στη βάση αυτής της θεμελίωσης της εν λόγω μεθοδολογίας διαμορφώνεται ένα σύνολο σταδίων για την κοινοτική δράση (Montenegro 2002a):

Εξοικείωση: Είναι η διαδικασία μέσα από την οποία οι κοινωνικοί λειτουργοί και τα μέλη της κοινότητας γνωρίζονται μεταξύ τους μέσα από επισκέψεις της ομάδας παρέμβασης στην κοινότητα, την έρευνα πηγών (εγγράφων, ντοκουμέντων) ή και συνεντεύξεις με σημαντικούς κοινοτικούς παράγοντες. Έχει έναν διπλό σκοπό: από τη μια οι κοινωνικοί λειτουργοί γνωρίζουν τα ιστορικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά της κοινότητας και των οργανωμένων ομάδων εντός αυτής, και, από την άλλη, τα μέλη της κοινότητας εξοικειώνονται με τους εξωτερικούς φορείς.

Συγκρότηση ομάδας: Σε αυτή την περίοδο πρέπει να διαμορφωθεί μια ομάδα από τους κοινωνικούς λειτουργούς και κάποιο άτομο της κοινότητας, προκειμένου να ρυθμιστεί η κοινοτική διαδικασία. Αυτό το στάδιο περατώνεται μέσα από συμμετοχικές συναντήσεις,

όπου γίνεται ο καθορισμός της βάσης επί της οποίας θα πρέπει να γίνουν τα υπόλοιπα στάδια της δουλειάς.

Προσδιορισμός των αναγκών, των προβλημάτων και των συμφερόντων: αυτό το στάδιο χαρακτηρίζεται από έναν προκαταρκτικό περιορισμό των προβλημάτων καταστάσεων στις οποίες θα επικεντρωθεί η παρέμβαση στην κοινότητα. Πρέπει να γίνει η διάγνωση της κοινότητας μέσω διαφόρων έργων: 1) επεξεργασία του ερευνητικού σχεδίου ανίχνευσης των αναγκών, δηλαδή ενός συνδιασμένου σχεδίου μεθόδων και ερωτημάτων για τη διερεύνηση της κοινότητας; 2) συλλογή πληροφοριών μέσα από τεχνικές όπως συνεντεύξεις, ιστορίες ζωής, ομάδες εστίασης, κ.λπ. και 3) εφικτη η ανάλυση των δεδομένων με όρους της ψυχοκοινωνικής ανάλυσης και των συμφερόντων της συγχροτηθείσας ομάδας εργασίας.

Συστηματική επιστροφή των πληροφοριών: μετά από την ανίχνευση των αναγκών, των προβλημάτων και των συμφερόντων, τα αποτελέσματα πρέπει να γνωστοποιηθούν σε όλους τους ανθρώπους που σχετίζονται με τις ομάδες και την κοινότητα όπου πραγματοποιήθηκε αυτή η διαδικασία. Αυτή η διάχυση μπορεί να γίνει με διάφορους τρόπους, μέσα από σεμινάρια, συνέλευσεις, ανακοινώσεις τοίχου, λαϊκές εφημερίδες, τρίτην χειροτελεστή, κ.ο.κ., ανάλογα με τους πόρους της εκάστοτε κοινότητας. Αυτό το στάδιο ικανοποιεί τη θεωρητική και πρακτική αρχή της ανάγκης να γνωρίζουν και να συζητούν τα μέλη της κοινότητας τις πληροφορίες που συλλέχθηκαν για να ενθαρρύνουν τη συμμετοχή των διαφόρων μερών της κοινότητας και να αναπτύξουν ειδική γνώση για την πραγματικότητά τους.

Σχεδιασμός της δράσης: εκκινώντας από τη συνδυασμένη ανάλυση των πληροφοριών, διαμορφώνεται ένα σχέδιο δράσης. Σε αυτή την περίοδο πρέπει να ληφθούν αποφάσεις από την ομάδα εργασίας, η οποία, όπως είπαμε, διαμορφώνεται από μέλη της κοινότητας και κοινωνικούς λειτουργούς, συσχετισμένους με τα συμφέροντα και τα προβλήματα, που πρέπει να αντιμετωπιστούν μέσα από την κοινοτική διαδικασία. Αυτή η διαδικασία λήψης αποφάσεων εξαρτάται από τη σημασία που αποδίδουν τα μέλη της κοινότητας στα διάφορα υπό συζήτηση ζητήματα και στην εκτίμηση του κατά πόσο είναι εφικτή η δράση στο κοινωνικό και ιστορικό πλαίσιο στο οποίο πραγματοποιείται η εργασία.

Κοινοτική δράση: Αφού αποφασιστεί το σχέδιο δράσης, μπαίνει σε εφαρμογή, και οι διάφορες δράσεις πραγματοποιούνται με τη δέσμευση ότι τόσο τα μέλη της κοινότητας όσο και τα μέλη της ομάδας παρέμβασης δουλεύουν στην κατεύθυνση των στόχων που αποφασίστηκαν κατά τη διαδικασία. Περιοδικά γίνονται ομαδικές συναντήσεις, ώστε να συνεχίζεται η δράση και να εκτιμώνται, επίσης με συμμετοχικό τρόπο, τα επιτεύγματα, τα προβλήματα και οι λύσεις οι οποίες ενδεχομένως προκύπτουν στην πορεία της δράσης.

Αυτοδιαχείριση: Αυτή είναι το τελευταίο στάδιο σε κάθε διαδικασία Συμμετοχικής Έρευνας Δράσης. Ορίζεται ως η διαδικασία μέσα από την οποία τα μέλη της κοινότητας ικανοποιούν αυτόνομα τις ανάγκες τους και δεν χρειάζονται τη βοήθεια κοινωνικών λειτουργών για να αναπτύξουν δράσεις για αλλαγή της πραγματικότητάς τους. Αυτό το στάδιο ανακλά ιδέες συμμετοχικής δημοκρατίας και θέτει τη συλλογική δράση της κοινότητας στο επίκεντρο της κοινωνικής και πολιτικής δράσης.

Είναι σημαντικό να γίνει κατανοητό ότι τα στάδια που περιγράφηκαν παραπάνω δεν αναπτύσσονται κατ' ανάγκη με αυτή τη σειρά σε όλες τις κοινοτικές διαδικασίες, διότι εξαρτώνται από το κοινωνικό και ιστορικό πλαίσιο κάθε διαδικασίας.

Οι αρχές της Κοινοτικής Ψυχολογίας και της Συμμετοχικής Ερευνας Δράσης που περιγράφηκαν παραπάνω υπήρξαν ιδιαίτερα χρήσιμες ως οδηγοί για τις δράσεις σε συγκεκριμένες κοινοτικές διαδικασίες και για την αντιμετώπιση ενός ευρέως φάσματος καταστάσεων τις οποίες βιώνουν μη προνομιούχα στρώματα της κοινωνίας και οι φτωχοί πληθυσμοί στη Λατινική Αμερική. Σε όλη αυτή την παραγωγή γίνονται συζητήσεις με αφετηρία τις εμπειρίες και τη θεωρητική ανάπτυξη των εννοιών και των μεθοδολογιών που χρησιμοποιούνται στην πρακτική της Κοινοτικής Ψυχολογίας και, επίσης, έχουν επιτρέψει τη συζήτηση σχετικά με τις εν λόγω μεθοδολογίες μέσα από την προοπτική των συμμετοχικών προσεγγίσεων στο ευρύτερο πλαίσιο του κριτικού δικτύου σε όλο τον κόσμο.

Ανθρώπινα δικαιώματα και ψυχολογική πρακτική

Εξαιτίας των διαφόρων καταστάσεων βίας –ειδικά τον πόλεμο και τις σκληρές δικτατορίες– τις οποίες βιώνουν οι άνθρωποι στις διάφορες χώρες της Λατινικής Αμερικής και με αφετηρία εξελίξεις στην Ψυχολογία της Απελευθέρωσης, έχει αναπτυχθεί ένα πεδίο μελέτης σχετικά με τον αγώνα για τα ανθρώπινα δικαιώματα και την αποκατάσταση των ψυχοκοινωνικών συνεπειών της βίας από το κράτος. Για να δώσουμε μια εικόνα, θα ασχοληθούμε συνοπτικά με το παρόντομα παρεμβάσεων οι οποίες πραγματοποιήθηκαν στη Χιλή στο πλαίσιο προγραμμάτων ψυχικής υγείας (αν και τέτοιου είδους παρεμβάσεις έχουν γίνει και αλλού).

Λόγω της πολιτικής καταστολής που ασκήθηκε μετά το στρατιωτικό πραξικόπημα στη Χιλή το 1973, πολλά θύματα της κρατικής τρομοκρατίας αναγκάστηκαν να ζητήσουν τη βοήθεια ειδικών ψυχικής υγείας, οι οποίοι, στην προσπάθειά τους να ανταποκριθούν, διαπίστωσαν την ανάγκη να αναπτύξουν έννοιες και να εφαρμόσουν πρακτικές ικανές να χειριστούν τη σύνδεση ατομικής οδίνης και πολιτικού περιβάλλοντος.

Αυτή η παρέμβαση αναπτύχθηκε κατά τη διάρκεια της δικτατορίας, κυρίως μέσα από κοινότητες υποστηριζόμενες από εκκλησιαστικούς θεσμούς, και κατά την περίοδο μετάβασης στη δημοκρατία, μεταξύ άλλων, μέσα από προγράμματα που προέκυψαν από το έργο της Επιτροπής για την Αλήθεια και τη Συμφιλίωση (Commission for Truth and Reconciliation) στα οποία δόθηκε μεγάλη βαρύτητα στην ανάγκη να δοθεί πλεονογή στην ολοκληρωμένη υγεία (integral health) –σωματική και ψυχική– για τη βελτίωση, την τροποποίηση και την παρεμπόδιση των συνεπειών της καταπάτησης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Ένα τέτοιο παρόντομα ήταν η εφαρμογή του Προγράμματος για την Επανόρθωση και την Εστίαση στην Ολοκληρωμένη Υγεία (Programme of Reparation and Integral Health Attention – PRAIS) για τα θύματα της καταπάτησης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και τις οικογένειές τους, όπως τις οικογένειες αγνοουμένων, τις οικογένειες των εκτελεσμένων για πολιτικούς λόγους, ανθρώπους που είχαν υποστεί βασανιστήρια, καθώς και άτομα και οικογένειες που είχαν επιστρέψει από την εξορία. Η σύνταση να προσεγχθούν τα θύματα των παραβιάσεων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και οι οικογένειές τους στηρίχθηκε σε μια εννοιολόγηση της κοινωνικής και ψυχολογικής βλάβης που βίωσαν θύματα και της σημασίας της επανόρθωσης στον πολιτικό, κοινωνικό και ψυχολογικό στόχο (Lira 1996).

Στην άσκηση αυτής της πρακτικής, οι επαγγελματίες αυτοί ανέπτυξαν ένα ολόκληρο σύνολο εργαλείων για την αντιμετώπιση αυτού του είδους των ασθενών. Ένα σημαντικό σημείο γι' αυτή την πρακτική ήταν η αντίληψη του ότι τα ψυχολογικά συμπτώματα ήταν το προϊόν βίαιων κοινωνικών σχέσεων και όχι εσωτερικών προβλημάτων. Αυτή η αντίληψη περιλάμβανε μια σκληρή κριτική των εννοιολογικών σχημάτων που χωριαρχούσαν στον κλάδο της ψυχολογίας, κυρίως σ' ό,τι αφορά τον ορισμό της διαταραχής μετά από ψυχοτραυματικό άγχος, η οποία αναπτάραγει την αποσύνδεση μεταξύ των κοινωνικοπολιτικών διαδικασιών και της ατομικής οδύνης.

Σύμφωνα με συγγραφείς όπως ο Becker (1994) και οι Del Solar & Piper (1994), η έννοια της διαταραχής μετά από ψυχοτραυματικό άγχος δεν καλύπτει τις συνέπειες –με όρους υποβάθμισης των διατροφωπικών σχέσεων και αποκοπής από το κοινωνικό και κοινοτικό δίκτυο– που επέρχονται όταν οι άνθρωποι και οι κοινότητες εκτίθενται σε τραυματικές εμπειρίες. Προτείνουν μια θεωρητική στροφή, μέσα από την έννοια του εξωτερικού τραυματισμού (external traumatization), για να εξηγήσουν το είδος του τραύματος που παραγέται από έναν συγκεκριμένο τρόπο άσκησης της εξουσίας στην κοινωνία, όπου η κοινωνικοπολιτική δομή βασίζεται στην αποδόμηση και την εξόντωση μελών της κοινωνίας μέσα από τη δράση άλλων μελών της ίδιας κοινωνίας. Αυτό το είδος των κοινωνικών φαινομένων προκαλεί κρίση της ψυχικής και κοινωνικής δόμησης εκείνων που υφίστανται και υποφέρουν από αυτή την εξουσιαστική πρακτική, λόγω της έκθεσής τους σε καταστάσεις βίας. Υπ' αυτή την έννοια, η προσέγγιση που περιγράφεται παραπάνω εδράζεται στην κατανόηση ότι η καταστολή και ο πόλεμος έχουν ως κύριο στόχο την υπεράσπιση συγκεκριμένων δομών εξουσίας και τη διασφάλιση συγκεκριμένων πολιτικών στόχων, για τους οποίους απαιτείται η αλλοτριώση, καταστολή και καταστροφή ενός μεγάλου μέρους του κοινωνικού σώματος.

Εκκινώντας από αυτό το σημείο, αναπτύχθηκαν στρατηγικές για παρέμβαση οι οποίες διευκολύνουν ψυχολογικές διεργασίες καλλιέργειας που λαμβάνουν υπόψη τους την ψυχοκοινωνική βλάβη που προκαλείται από τις καταστάσεις βίας και καθιστούν αναγκαίες μορφές αντιμετώπισης της δυστυχίας που επιφέρουν οι τραυματικές εμπειρίες. Η παρέμβαση των ομάδων εργασίας υπερβαίνει το κλινικό έργο και απαιτεί από τους επαγγελματίες να αποστασιοποιηθούν από τις συνήθεις για αυτούς διαδικασίες που επικεντρώνονται στο άτομο και να αναπτύξουν μορφές δράσης που είναι ταυτόχρονα ψυχολογικές, πολιτικές και κοινωνικές. Όπως σημειώνει ο Piper (2003):

«Μέσα στο πεδίο των θεωρητικών εννοιολογικών εκφράσεων, η έμφαση δίνεται στη συγκεκριμένη φύση των τραυμάτων που προκαλεί η παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, διαφοροποιώντας τα από άλλα ψυχολογικά προβλήματα. Σχετικά με την παρέμβαση, εισήχθησαν τεχνικές καινοτομίες και αναπτύχθηκαν πεδία ψυχοκοινωνικής πρακτικής που θα επέτρεπαν την ένταξη της πολιτικής διάστασης στο έργο των ψυχολόγων». (Piper 2003, 135)

Αυτού του είδους η εργασία αναπτύχθηκε στο πλαίσιο συγκεκριμένων προγραμμάτων και είχε ως αποτέλεσμα τόσο τη δημιουργία θεωρητικών και πρακτικών προσεγγίσεων με γνώμονα την προσοχή στο άτομο, προσεγγίσεων βασισμένων στην πολιτική διάσταση της βλάβης, όσο και συγκεκριμένες παρεμβάσεις σε ανθρώπους οι οποίοι είχαν υποφέρει μια τέτοια βιαίοτητα.

Δυνατότητες και περιορισμοί της «χριτικής (κοινωνικής) ψυχολογίας» στη Λατινική Αμερική

Με αφετηρία τις σύντομες αναφορές σε εξελίξεις που πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο γνώσης και πράξης το οποίο ονομάστηκε «χριτική ψυχολογία της Λατινικής Αμερικής», θα επιχειρήσω να αναδείξω στην ενότητα που ακολουθεί τις δυνατότητες και τους περιορισμούς της χριτικής ψυχολογίας στη Λατινική Αμερική, μιλώντας από τη (μεροληπτική) θέση της προσήλωσης στο πολιτικό πρόταγμα της χριτικής ψυχολογίας και στη βάση συγκεκριμένων αμφιβολιών που σχετίζονται με κάποιες από τις όψεις της.

Πρώτ' απ' όλα, όπως έχουμε παρατηρήσει, οι εξελίξεις σε αυτού του είδους της ψυχολογίας στη Λατινική Αμερική έχουν ανοίξει το δρόμο για ένα ευρύ φάσμα θεωρητικών και επαγγελματικών δυνατοτήτων πράξης μέσα στην ψυχολογία που θέτουν υπό αμφισβήτηση διάφορες πλευρές των παραδοσιακών τρόπων άσκησης της ψυχολογίας, όπως η αντιπαράθεση υποκειμένου-αντικειμένου, η ερευνητική ή επαγγελματική ουδετερότητα, η χρήση του θετικιστικού-πειραματικού παραδείγματος. Σε αυτή τη διαδικασία αναπτύχθηκε μια στάση προσήλωσης στα πλέον περιθωριοποιημένα κομμάτια των λατινοαμερικάνικων κοινωνιών και αγώνων από ακαδημαϊκές και επαγγελματικές θέσεις εναντίον των σχέσεων καταπίεσης. Αυτό είχε συνέπεις, από τη μια πλευρά, στους συγκεκριμένους ανθρώπους μαζί με τους οποίους αυτές οι πρακτικές αναπτύχθηκαν –μέσα π.χ. από κοινοτικές διαδικασίες που ενδυναμώνουν συγκεκριμένες κοινότητες ή μαζί με άτομα που είχαν υποφέρει διάφορα είδη βίας– και, από την άλλη πλευρά, είχε ως συνέπεια το ευρύ φάσμα παραγωγής από τη Λατινική Αμερική, το οποίο συνέβαλε στην κατασκευή θεωριών, θεσμών, πρακτικών και Λόγων που συμμετέχουν στο δίκτυο παραγωγής της χριτικής ψυχολογίας ανά τον κόσμο – δημιουργώντας διάφορες μορφές αντίληψης της πολιτικής στρατευσης της ψυχολογίας στην κοινωνία.

Υπάρχουν, ωστόσο, και κάποια όρια, τα οποία αναγνωρίζονται από τους ίδιους τους λατινοαμερικάνους συγγραφείς, όταν οι τελευταίοι αναστοχάζονται τις δικές τους πρακτικές χριτικής ψυχολογίας, αλλά και τις πρακτικές των άλλων.

Στο πεδίο των εξελίξεων της κοινοτικής ψυχολογίας έχουν ασκηθεί κάποιες χριτικές σε διάφορες πλευρές της θεωρίας και της πρακτικής. Ενα παράδειγμα μπορεί να βρεθεί στους ισχυρισμούς του Spink (1999) περί υπερβολικής χρήσης της κατηγορίας της ομάδας στη θεωρία και την πρακτική των συμμετοχικών διαδικασιών. Σύμφωνα με αυτόν το συγγραφέα, η κληρονομιά της κοινωνικής ψυχολογίας (ειδίκευσης εντός του κλάδου στην εργασία με μικρές ομάδες και την έρευνα των διαδικασιών σε αυτές) έχει ως συνέπεια στην εργασία τους σε κοινότητες να θεωρούν οι επαγγελματίες τη μορφή της ομαδικής οργάνωσης ως την πλέον επαρκή για την ανάπτυξη συμμετοχικών διαδικασιών. Προτείνει ότι θα έπρεπε να ληφθούν υπόψη και άλλα είδη οργάνωσης –όπως δίκτυα, συνελεύσεις, επιτροπές, διαδηλώσεις, επιτροπές, ημερολόγια δρόμου, ραδιόφωνα γειτονιάς, μεταξύ άλλων– ως δυνατότητες συνάρθρωσης και διαφόρων τρόπων διατύπωσης προτάσεων και προγραμμάτων, ώστε να υπάρχει ανταπόκριση στους τρόπους οργάνωσης των ανθρώπων στην κοινωνία. Αυτή η μετατόπιση, από την κατηγορία της ομάδας στη μελέτη και ενασχόληση της ψυχολογίας με άλλους τρόπους κοινωνικής οργάνωσης, θα διεύρυνε τις δυνατότητες της χριτικής ψυχολο-

γίας για συνάρθρωση με διάφορα κινήματα ανθρώπων μέσα στις κοινότητες, και θα έδινε μας ευρύτερη προοπτική για τα προτάγματα αγώνα τα οποία νιοθετεί.

Ένα άλλο είδος κριτικής ασκήθηκε όσον αφορά τον ορισμό της κοινότητας στο πλαίσιο των συμμετοχικών διαδικασιών, ως μια έννοια που ομογενοποιεί με συγκεκριμένους τρόπους τους ανθρώπους σε συγκεκριμένες ομάδες, αποτυγχάνοντας να συλλάβει τον διαφορετικό και πολύπλοκο χαρακτήρα των σχέσεων εντός συγκεκριμένων κοινοτικών πλαισίων (Wiesenfeld 1998; Pallí 2003). Αυτό δημιουργεί ένα διαχωρισμό ανάμεσα σε υποκείμενα «εξωτερικά» και «εσωτερικά», επιφέροντας το αποτέλεσμα ότι καθεμία από αυτές τις ομάδες –επαγγελματίες και συμμετέχοντες– ορίζονται καθαυτές ως ομογενοποιημένες και διαφορετικές μεταξύ τους ομάδες, με ταυτοποιήσιμα συμφέροντα, ανάγκες και προβλήματα (Montenegro 2003).

Σύμφωνα με αυτές τις κριτικές, θα πρέπει να δοθεί περισσότερη προσοχή στη συζήτηση σχετικά με τους διάφορους τρόπους με τους οποίους τα κοινωνικά υποκείμενα δρουν στα συγκεκριμένα πλαίσια τους και στην πολυπλοκότητα των υποκειμενικών τοποθετήσεων/θέσεων εντός των συμμετοχικών πρωτοβουλιών, προάγοντας τις δυνατότητες αυτού του θεωρητικού κινήματος να συμβάλλει σε διαφορετικές μορφές συνάρθρωσης διαφορετικών ειδών κοινωνικών υποκειμένων σε σχέση με τα κοινωνικά προβλήματα που προσδιορίζονται σε αυτές τις συναρθρώσεις.

Αυτό σχετίζεται ευθέως με τον ισχυρισμό του Spink (1999) ότι η κριτική ψυχολογία έχει επιλέξει την παρέμβαση στους περιθωριοποιημένους πληθυσμούς και τα θύματα διαφόρων μορφών κυριαρχικών σχέσεων. Η αναζήτηση δυνατοτήτων για συμμετοχή των αποκλεισμένων ομάδων θα πρέπει να συνδυάζεται με την παρέμβαση σ' αυτές τις ομάδες, οι οποίες εξαιτίας της πολιτικής, πολιτισμικής και οικονομικής θέσης τους μπορούν να διαμορφώνουν σχέσεις κυριαρχίας στην κοινωνία. Όπως ισχυείται ο συγγραφέας αυτός:

«Ισως το μεγαλύτερο πρόβλημα που αντιμετωπίζει η Λατινική Αμερική δεν είναι το να δώσει φωνή σε αυτούς που δεν έχουν φωνή, αλλά το να δώσει αυτιά σε αυτούς που δεν ακούνε». (Spink 1999, 8)

Ένας κίνδυνος που επίσης είναι υπαρκτός στην κριτική ψυχολογία της Λατινικής Αμερικής είναι· η τάση για θεσμοποίηση των πρακτικών οι οποίες έχουν εφαρμοστεί και μέσα στα δίκτυα των κρατικών προγραμμάτων. Από τη μια πλευρά, αυτά τα φαινόμενα μπορούν να θεωρηθούν ως επιτεύγματα αν συγχριθούν με τον περιθωριακό και ριψοκίνδυνο χαρακτήρα των πρώτων προσπαθειών – όταν κάποιες από τις ψυχολογικές δράσεις συχνά διώκονταν ή καταστέλλονταν, σε περιοχές συγχρούσεων για παράδειγμα. Άλλα, από την άλλη, η τάση για θεσμοποίηση ενδέχεται επίσης να αποδυναμώσει το μετασχηματιστικό δυναμικό αυτών των πρακτικών, κάνοντάς τις συμπλήρωμα της πολιτικής του κράτους και απλά εργαλεία ικανοποίησης των άμεσων ατομικών ή κοινοτικών αναγκών, χωρίς να παράγεται ο κοινωνικός μετασχηματισμός, που αναγγέλθηκε στις πρώιμες φάσεις της κριτικής ψυχολογίας στην περιοχή. Σύμφωνα με τον Piper (2003),

«Μια μορφή ψυχολογίας που αρχικά αντιτάχθηκε στο κοινωνικό σύστημα, απαιτώντας το μετασχηματισμό του, δεν επιζητεί πλέον να δημιουργήσει εναλλακτικές πρακτικές και δεν

απαιτεί το μετασχηματισμό της χοινωνίας ως αναγκαίου απαιτούμενου για τον χοινωνικό μετασχηματισμό». (Piper 2003, 140)

Έτσι, αυτές οι διαδικασίες θεωρούνται μπορούν να επιφέρουν αποτολήτικο ποίηση των πρακτικών που αναπτύχθηκαν στην περιοχή, με κίνδυνο να αποδιναμωθεί το χειραφετητικό πρόταγμα που έδωσε ζωή σε όλη αυτή την παραγωγή. Η χριτική ψυχολογία οφείλει σε αυτή την περίπτωση να αναστοχαστεί τις θεωρητικές, ηθικές και πολιτικές συνέπειες της διεκδίκησής της να αποτελεί ιστορικό υποκείμενο και, ως εκ τούτου, να αποτελεί δημιουργό της πραγματικότητας.

Bιβλιογραφία

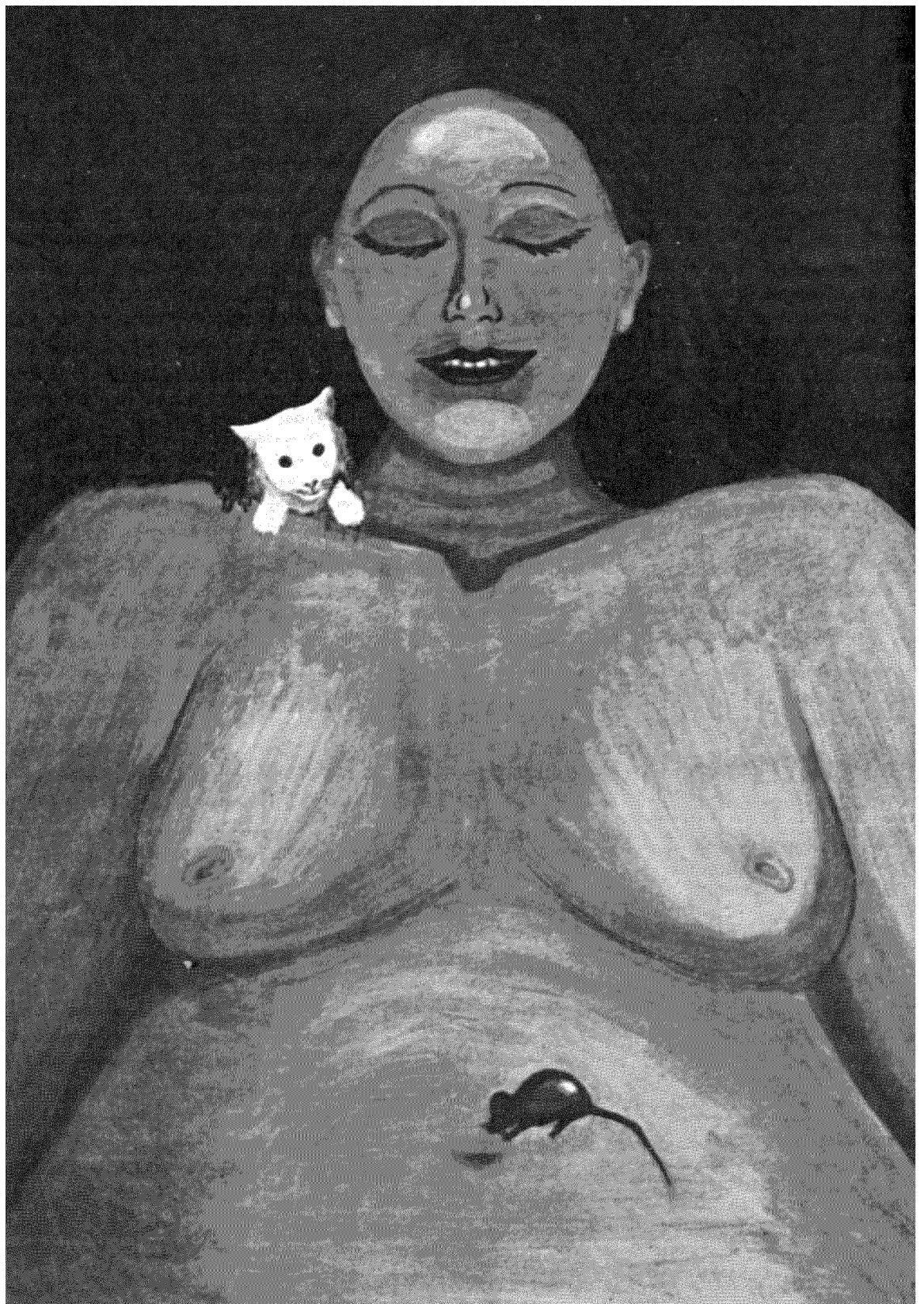
- Becker, D. (1994). «Trauma, duelo e identidad: Un reflexión conceptual». Στο D. Becker, G. Morales & M. Aguilar (επιμ.) *Trauma psicosocial y adolescentes latinoamericanos: Formas de acción grupal*. Santiago de Chile: Ediciones ChileAmérica CESOC.
- Berisntain, C. & Riera, F. (1993). *Afirmación y resistencia. La comunidad como apoyo*. Barcelona: Virus.
- Correa, N., Figueroa, H. & López, M. (1994). «La psicología social: pasión inútil del Estado terapéutico. *Anthropos* 156, 33-38.
- Del Solar, G. & Piper, I. (1994). «Inserción social y política de jóvenes hijos de detenidos desaparecidos y ejecutados políticos: Un estudio exploratorio». Tesis de Grado en Psicología. Universidad Diego Portales. Santiago de Chile.
- Dobles, I. (1997). «América central en tiempos de ajuste estructural. Una perspectiva desde la psicología». Στο ILAS (Instituto Latinoamericano de Salud Mental y Derechos Humanos). *Subjetividad y política. Dialogos en América Latina*. Santiago de Chile: Ediciones ChileAmérica CESOC.
- Fals Borda, O. (1959). *Acción comunal en una vereda colombiana*. Bogotá: Universidad Nacional de Colombia. Monografías sociológicas.
- Fernández, P. (2003). «The thinking society and what it thinks.. Reasons to develop a collective psychology». Στο M. Montero & P. Fernández (2003). (Guest editors) *Critical Psychology in Latin America. International Journal of Critical Psychology* 9, 31-46.
- Freire, P. (1970). *Pedagogía del Oprimido*. Madrid: Siglo XXI Editores (1979).
- Freitas, R. (1996). «Introdução: A psicologia social comunitária». Στο R. De Freitas (επιμ.) *Psicología social comunitaria: Da solidariedade à autonomia*. Petrópolis (Brasil): Vozes.
- Gabarrón, L. R. & Hernández, L. (1994). «Investigación Participativa». Centro de Investigaciones Sociológicas. *Colección Cuadernos Metodológicos* # 10. Madrid.
- García, I., Giuliani, F. & Wiesenfeld, E. (1994). «El lugar de la teoría en psicología social comunitaria: comunidad y sentido de comunidad». Στο M. Montero (coord.) *Psicología Social Comunitaria*. Guadalajara (México): Universidad de Guadalajara.
- Haraway, D. (1991). *Simians, Cyborgs, and Women: The Reinvention of Nature*. New York: Routledge.
- Iñiguez, L. (2003). «La psicología social como crítica: Continuismo, estabilidad y efervescencias tres décadas después de la crisis». *Revista Interamericana de psicología* 37 (2), 221-238.
- Lane, S. (1996). «Histórico e fundamentos da psicología comunitária no Brasil». Στο R. De Freitas (org.) *Psicología social comunitaria: Da solidariedade à autonomia*. Petrópolis (Brasil): Vozes (17-34).
- León, A. & Montenegro, M. (1998). «Return of emotion in psychosocial community research». *Journal of community psychology* 26 (3), 219-228.
- Lira, E. (1996). «Reparación y salud mental: Programa PRAIS». Στο E. Lira & I. Piper (επιμ.) *Reparación, derechos humanos y salud mental*. Santiago de Chile: Ediciones ChileAmérica CESOC.
- Martín-Baró, I. (1982). «Un psicólogo social ante la guerra civil en El Salvador». *Revista de la ALAPSO* 1: 91-111.
- (1987). «El reto popular de la psicología social en América Latina». *Boletín de Psicología*. UCA, V1 (26), 251-270.

- (1990). «Guerra y trauma psicosocial del niño salvadoreño». En *Psicología social de la guerra*. San Salvador: UCA: 234-247.
- (1998). *Psicología de la liberación*. Valladolid: Ed. Trotta (Compilador: Amilio Blanco).
- Montenegro, M. (2002b). «Ideology and community social psychology: Theoretical considerations and practical implications». *American Journal of community psychology* 30 (4), 511-27.
- (2002a). «La investigació acció participativa». En L. Cantera, J. Herrero, M. Montenegro y G. Musito. *Psicología comunitària i benestar social*. Barcelona: Edicions de la Universitat Oberta de Catalunya.
- (2003). «Identities, subjectification and subject positions: reflections on transformation in the sphere of social intervention». En M. Montero & P. Fernández (2003). (Guest editors) «Critical Psychology in Latin America». *International journal of Critical Psychology* 9, 92-106.
- Montenegro, M. & Pujol, J. (2003). «Conocimiento situado: Un forcejeo entre el relativismo construccionista y la necesidad de fundamentar la acción». *Revista Interamericana de Psicología* 37 (2), 295-307.
- Montero, M. (1984). «La psicología comunitaria: Orígenes, principios y fundamentos teóricos». *Revista Latinoamericana de Psicología* 16 (3), 387-400.
- (1994). «Vidas paralelas: Psicología comunitaria en Latinoamérica y en Estados Unidos». En M. Montero (coord.) *Psicología Social Comunitaria*. Guadalajara (México): Universidad de Guadalajara, 19-45.
- (1998). «Psychosocial community work as an alternative mode of political acting (the construction and social transformation of society)». *Community, work and family* 1 (1), 65-78.
- (1999). «De la realidad, la verdad y otras ilusiones concretas. Para una epistemología de una psicología social comunitaria». *Psykhe. Revista de la escuela de psicología. Pontificia Universidad Católica de Chile* 8 (1), 65-78.
- (2002). «La psicología comunitaria: un mapa de butxaca amb assenyalament de punts que cal visitar». En *Psicología comunitaria i benestar social*. Barcelona: Edicions EdiUoc.
- (2003). «Relatedness as the basis for liberation». En M. Montero & P. Fernández (2003). (Guest editors) «Critical Psychology in Latin America». *International journal of Critical Psychology* 9, 61-74.
- Montero, M. & Fernández, P. (2003a). Editorial. (Guest editors). *Critical Psychology in Latin America. International journal of Critical Psychology* 9, 6-12.
- (2003b). «Editorial de la sección especial "Psicología social crítica"». *Revista Interamericana de psicología* 37 (2), 211-213.
- Musito, (2002). «El concepte de empowerment en la psicología comunitària». En *Psicología comunitaria i benestar social*. Barcelona: Edicions EdiUoc.
- Pallí, C. (2003). «Communities in context Undefinitions, multiplicity and cultural difference». *Revista Interamericana de psicología* 37 (2), 309-326.
- Piper, I. (2003). «The blurring of criticism. Notes on dissent». En M. Montero & P. Fernández (2003). (Guest editors) «Critical Psychology in Latin America». *International journal of Critical Psychology* 9, 47-60.
- Quintal de Freitas, M. F. (1994). «Prácticas en comunidad y psicología comunitaria». En M. Montero (Coord.) *Psicología Social comunitaria*. Guadalajara (México): Universidad de Guadalajara, 139-166.
- (1996) «Psicología na comunidade, psicología da comunidade e psicología (social) comunitària: Práticas da psicología em comunidade nas décadas de 60 a 90, no Brasil». En R. De Freitas (επιμ.) *Psicología social comunitaria: Da solidariedade à autonomia*. Petrópolis (Brasil): Vozes, 54-80.
- Sánchez, E. (2000). *Todos con la esperanza. Continuidad de la participación comunitaria*. Caracas, Venezuela: Comisión de estudios de postgrado, Facultad de Humanidades y educación, Universidad Central de Venezuela.
- (2001). «La psicología social comunitaria: Repensando la disciplina desde la comunidad». *Revista de psicología. Universidad de Chile* X (2), 127-142.
- Sawaia, B. (1998). «Psicología comunitaria: Una área paradigmática de conocimiento científico comprometido». En A. Martín González (επιμ.) *Psicología comunitaria. Fundamentos y aplicaciones*. Madrid: Síntesis. 176-181.
- (2003). «Affectivity as an ethical-political phenomenon and locus critical epistemological reflection in social psychology». En M. Montero & P. Fernández (2003). (Guest editors) «Critical Psychology in Latin America». *International journal of Critical Psychology* 9, 13-30.
- Serrano-García, I. (1989). «Bases Ideológicas de la Investigación Participativa». *Ponencia presentada en el Congreso Interamericano de Psicología*, Buenos Aires, Argentina.
- (2002). «Ser different: el repte de la psicología comunitaria». En *Psicología comunitaria i benestar social*. Barcelona: Edicions EdiUoc.
- Serrano-García, I. y López, G. (1994). «Una perspectiva diferente del poder y el cambio social para la psicología

- social comunitaria». Στο Montero, M. (Coord.) *Psicología Social comunitaria*. Guadalajara (México): Universidad de Guadalajara, 167-209.
- Silva C. (2003). «The situational form of otherness. A discourse analytic approach to relationships in public space». Στο M. Montero & P. Fernández (2003). (Guest editors) «Critical Psychology in Latin America». *International journal of Critical Psychology* 9, 47-60.
- Spink, P. (1999). «Psychology and Civil Society – remembering Gramsci». XXVII *Interamerican Congress of Psychology*.
- Teo, T. (1998). «Prologomenon to a contemporary psychology of liberation». *Theory and psychology* 8 (4) 527-547.
- Wiesenfeld, E. (1998). «Paradigms of community social psychology in six Latin American nations». *Journal of community psychology* 26 (3), 229-242.

Σίλεια Δασκοπούλου, Αιγαίος απογραφία θυμωμένη, 1979.

Σίλεια Δασκοπούλου, Χωρίς τίτλο.